

ЁШЛАР ИҚТИСОДИЙ ХУЛҚ-АТВОРИДА ТРАНСФОРМАЦИЯ

*Жўраев Луқмон Нарзуллаевич,
Самарқанд давлат университети
Фалсафа фанлари доктори*

Аннотация: Иқтисодий маданиятнинг функционал алоқаларидан бири бу иқтисодий хулқ-атвордир. Иқтисодий хулқ-атвор мавзуси кўплаб иқтисодчи ва психологларнинг фаолиятига боғлиқ бўлган алоқалар тизимидир. Инсоннинг иқтисодий салоҳиятининг рўёбга чиқиши, иқтисодий маданиятнинг объектив мезони, ўлчови ва бу ижтимоий фалсафанинг муҳим методологик асоси эканлиги кўрсатилган.

Калим сўзлар: трансформация, ёшлар, иқтисодий маданият, интегратив, иқтисодий хулқ-атвор, методология, ижтимоий фалсафа, флуктуация.

Аннотация: Экономическое поведение представляет собой одну из функциональных связей экономической культуры. Предметом и темой экономического поведения выступает система отношений, которая зависит от работы многих экономистов и психологов. В статье предпринята попытка показать, что реализация экономического потенциала человека является объективным критерием, мерой экономической культуры и важной методологической основой социальной философии.

Ключевые слова: трансформация, молодежь, экономическая культура, интегративность, экономическое поведение, методология, социальная философия, флуктуации.

Abstract: One of the functional connections of economic culture is economic behavior. The subject of economic behavior is a system of relationships that depends on the work of many economists and psychologists. It has been shown that the realization of human economic potential is an objective criterion, a measure of economic culture, and that it is an important methodological basis of social philosophy.

Key words: transformation, youth, economic culture, integrative, economic behavior, methodology, social philosophy, fluctuations.

Иқтисодий маданиятнинг фалсафий таҳлили ижтимоий тараққиёт давомида воқеликни ўзгартириш, ижтимоий тизимнинг ўз-ўзини сақлаш, ижтимоий адаптация, моддий ва маънавий эҳтиёжларни қондириш, билиш, баҳолаш, лаззатлантириш, тартибга солиш, муомала ва ахборотлаштириш функцияларини бажариб келган. Аммо, унинг асосий мақсади, мазмуни, функцияси инсоннинг ҳар томонлама уйғун, баркамол шахс сифатида шакллантиришдан иборат. Инсоннинг моҳиятли салоҳиятининг рўёбга чиқиши, иқтисодий маданиятнинг объектив мезони, ўлчови ҳам ана шудир. Бу ижтимоий фалсафанинг муҳим методологик хулосаси ҳисобланади.

Эмпирик тадқиқотлар, назарий изланишлар ва жаҳон иқтисодий-амалиёти шуни исботладики, иқтисодий маданият меҳнат унумдорлиги ва сифатини оширишнинг муҳим омилларидан биридир. У юқори сифатли рақобатбардош, чиройли ва мукамал товарларни ишлаб чиқариш ва реализация қилишда замонавий иқтисодиётда асосий воситаларидан бири ҳисобланади. Ҳозирда қайси мамлакат ёки корхонанинг иқтисодий маданияти юқори бўлса, ўша мамлакат ривожланиш даражаси ҳам юқори бўлади. Аммо, иқтисодий маданият, унинг ўзаги ҳисобланган ишлаб чиқариш маданияти, бир бутун яхлит тизим бўлиб, ундан фойдаланиш комплекс тарзда амалга оширилсагина самара беради, бу ҳолатни тадбиркорлар, менежерлар, иқтисодиётни бошқарувчилар назардан четда қолдирмасликлари зарур. Иқтисодий маданият тизим сифатида интегратив ва функционал алоқаларга эга. Интегратив алоқалар иқтисодий маданият структурасидаги элементларнинг тизим яхлитлиги, сифатий барқарорлиги, гомеостозисини (мувозанат) сақлаб турувчи алоқалар бўлиб, агар улар бузилса флуктуация (ажралиш) ходисаси юз беради, яъни тизим таркибидаги элементлар эмирилади ва инқирозга учрайди.

Иқтисодий маданиятнинг функционал алоқаларидан бири бу иқтисодий хулқ-атвордир. Иқтисодий хулқ-атвор мавзуси кўплаб иқтисодчи ва психологларга боғлиқ бўлган алоқалар бўлиб, улар тизим ва элементлар ўртасида ҳам рўй беради. Улар нафақат тизимнинг гомеостозисини таъминлайди, балки тизимнинг динамикасини белгилайди. Хулқ

- бу шахснинг ҳаракатлари мажмуи. “Хулқ-атворда одамнинг шахсияти, феъл-атвори, эҳтиёжлари, диди хусусиятлари аниқланади; унинг атрофдаги ҳақиқат нарсалари ва ҳодисалари билан муносабатини очиб беради”¹³⁶. Хулқ-атвор фаолиятнинг шахснинг фазилатлари ва кадриятлар йўналишлари эркин намоён бўладиган жиҳатларини тавсифлайди. Фаолият мезоний тушунчасига тизим ва ўзаро боғлиқ бўлган қуйи тизимлар киради, уларнинг комбинацияси одамлар саъй-ҳаракатлари умумий ҳамкорлиги, уларнинг эҳтиёжлари ва манфаатларини қондириш учун зарур бўлган ижтимоий тузилманинг маълум бир яхлитлигини белгилайди.

Фаолият тушунчаси икки хилдаги ҳаракатларни бирлаштиради: 1) табиатан ёки иқтисодий, сиёсий, ҳарбий куч тизими томонидан шартланган қатъий заруриятга бўйсунди; 2) фақат маълум даражада объектив ҳолатлар, жамиятнинг маданий ва ҳуқуқий нормалари билан боғлиқ сабаб, лекин субъектга ўз ва жамоат манфаатларини қондириш мақсадлари ва воситаларини танлашда кенгроқ шахсий эркинлик бериш. Шунга кўра, ушбу фаолият соҳасида шахс эркин танлаш учун кўпроқ имкониятларга эга ва шу билан бирга у ўз ҳаракатларига кўпроқ жавобгар бўлади. Агар улар маълум бир шахсда ёки ижтимоий гуруҳда маълум бир умумий йўналишга эга бўлса, унда улар бошқаларнинг ўзлари билан ижтимоий алоқада ўзларини йўналтиришларига имкон берадиган хатти-ҳаракатларнинг нисбий яхлитлигини ташкил қилади.

Ҳаётнинг турли соҳаларида турли хил кизиқишлар, моделлар, хулқ-атвор турлари устун бўлганлиги сабабли уларни иқтисодий, оилавий ва маиший, деонтологик (профессионал) ва бошқаларга бўлиш мумкин. В.И.Верховин, Т.И.Заславская, В.Г.Залевский, В.С.Любченко, И.В.Розмайнский аҳолининг иқтисодий хулқ-атворининг асосий жиҳатлари тўғрисида умумий назарий ва фалсафий қоидаларни ишлаб чиқишга катта ҳисса қўшдилар.

Иқтисодий хулқ-атворнинг асоси – фаровонликка эришиш ёки юқори давлат ёки хусусий мақомга эришиш йўлидаги фойда ва харажатларнинг нисбати тўғрисида шахснинг субъектив ғояси. Иқтисодий ва ижтимоий манфаатлар билан бир қаторда ҳар бир инсоннинг шахсий қобилиятлари ва ижтимоий институтлар, урф-одатлар, этник ва маҳаллий менталитетнинг таъсирини эътиборга олган ҳолда маълум ҳаётимий имтиёзларнинг нисбий мавжудлигини эътиборга олиш иқтисодий хулқ-атворнинг индивидуал ва гуруҳли моделларини шакллантиришда иштирок этади.

Т.Веблен “Бўш вақт синфлари назарияси” асарида таъкидлаганидек, “жамият тузилиши фақат баъзи ижтимоий гуруҳларнинг фикрлаш тарзининг ўзгариши натижасида ёки охир-оқибат, ҳамжамиятни ташкил этувчи шахсларнинг одатий фикрлаш тарзида содир бўлган ўзгариш туфайли ўзгаради, ривожланади, ўзгарувчан муҳитга мослашади”¹³⁷. Бинобарин, иқтисодий хулқ-атворнинг муҳим хусусияти бу фойдаланиш соҳаси (моддий неъматларни ишлаб чиқариш ва тақсимлаш) эмас, балки одамлар ўртасидаги муносабатларнинг белгиловчи тамойили – харажатлар нисбати ва керакли натижаларни ҳисоблашдир.

Атроф-муҳит менталитети ва ҳақиқатни идрок этишининг индивидуал хусусиятларига қараб, унинг амалий қўлланилиши бошқа субъектив баҳони олади - ахлоқий ҳукмдан фаол ҳаракатлар ва ижодкорлик учун энг кучли моддий рағбат сифатида тан олинади. М.Вебернинг ижтимоий ҳаракатлар назариясида, А.Смит томонидан ижтимоий координация, Т.Веблер томонидан истеъмолчиларнинг хатти-ҳаракатлари ва В.Зомбратнинг “иқтисодий руҳи”да назарда тутилган классик методологияни таҳлил қилиш асосида иқтисодий манфаат мақсадга мувофиқ (терминологияда) шаклланишини белгилайди.

М.Вебернинг фикрича, “иқтисодий хулқ-атвор тури, миллий маданият, хулқ-атворнинг оқилоналиги, ижтимоий стереотиплар иқтисодий хатти-ҳаракатларнинг анъанавий турининг пайдо бўлишига таъсир қилади. Инсон ҳиссиётлари дунёси шахснинг иқтисодий

¹³⁶ Петросян Д. С. Интеграционная модель поведения человека / Д.С.Петросян // Общественные науки и современность. – 2008. – № 3. – С. 43

¹³⁷ Веблен Т. Б. Теория праздного класса / Т. Б.Веблен; пер. С. Сорокина. – М: Либроком, 2011. – С. 200-201.

хулқ-атворининг аффектив турини олдиндан белгилаб беради”¹³⁸. Шубҳасиз, иқтисодий хатти-ҳаракатларнинг субъекти - бу шахс яъни одамлар манфаатлари ва мотивлари, уларнинг фаолияти нафақат фойда олиш билан чекланиб қолади балки, маънавий ҳаёт, маданият, таълим ва ижтимоий психологиянинг кўп қирраларига таъсир қиладиган (шахснинг ўзини ўзи англаши, жамиятдаги обрўси) ҳақиқий бирлашмаси, асосий иқтисодий мақсадга зид бўлмастик ва пировардида унга эришишга ҳисса қўшиши, хулқ-атвор бу шахс томонидан белгиланадиган фаолият шаклидир¹³⁹.

Иқтисодий хулқ-атворни ижтимоий ва шахсга йўналтирилган хулқ-атвор турларидан бири сифатида кўрилганда, ушбу модел нафақат оқилона томон (характерли харажатлар ва фойда нисбати бўйича қатъий иқтисодий ҳисоб-китоб) билан, балки ахборот этишмовчилиги ва шахсий субъектив мулоҳазалар туфайли аҳамиятсиз деб тушуниш мумкин. Бу эса ишлаб чиқариш, тақсимлаш, алмаштириш ва истеъмол қилиш каби хатти-ҳаракатларнинг хилма-хиллигини таъкидлашимизга имкон беради. Аҳолининг турли ижтимоий-демографик гуруҳларининг иқтисодий хулқ-атвори шуни кўрсатадики, ҳар бир шахснинг имкониятларининг хилма-хиллиги унинг иқтисодий жараёнларда иштирок этиш даражасини акс эттириши, ҳамда “иқтисодий жараёнлардаги мавқеини белгилайди, иқтисодиётда ва жамият ҳаётининг бошқа соҳаларида иштирокини таъминлайди”¹⁴⁰.

Хулқ-атвор тушунчаси умумлаштирилган шаклда шахснинг хатти-ҳаракатлари ўзини ўраб турган муҳитини идрок этишидир. Бу нафақат ҳозирги пайтда шахснинг ҳаётини позициясини аниқлаш бўйича хулосалар чиқариш, балки келажакда унинг ҳаракатларида оқилона кутишларни башорат қилиш имконини беради. Бизнинг фикримизча, иқтисодий хатти-ҳаракатлар – бу маълум бир шахс ёки гуруҳга хос бўлган, уларнинг турли хил манфаатларини қондириш, фойда олишга қаратилган ижобий йўналтирилган ҳаракатларнинг нисбий яхлитлигидир.

Иқтисодий маданият иқтисодий хатти-ҳаракатларни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида иқтисодий соҳада фаолият кўрсатадиган ва субъектларини йўналтирадиган қадриятлар, меъёрлар ва эҳтиёжларнинг намоён бўлишидир. Иқтисодий ва ноиқтисодий бўлмаган хатти-ҳаракатларнинг умумий асослари иқтисодий маданиятнинг учта таркибий қисмида намоён қилади: 1) меҳнат одоб-ахлоқи; 2) илмий ва касбий билимлар; 3) инсон хулқ-атворини бошқарадиган меъёрлар ва қадриятлар. Ҳозирда инсон иқтисодий ҳаётини билиш билан бир қаторда ўз-ўзини акс эттириш ва ўз-ўзини ташкил қилишнинг ролининг ошиб бориши, онгни эркинлаштириш ва индивидуализация қилиш тенденциялари кучаймоқда.

Ёшларнинг жамиятга мослашуви ва иқтисодий ижтимоийлашув жараёни кескин ўзгаришларга бой бўлиб, турли муҳитда ва маконда яшаб кетиши, мулкни қўлга киритиши билан характерланади. Россиялик тадқиқотчи Н.К.Жамсуева ўз илмий ишида иқтисодий ижтимоийлашув жараёнларини қуйидаги жиҳатлар билан боғлайди:

- адаптация (нафақат ташқи муҳит жараёнларига, балки инсоннинг ички руҳий дунёсини шакллантирувчи фаол ва нофаол кечинмаларга мослашиш);
- ҳис қилиш (жамиятдаги мавжуд билимлар тизимини ўзлаштиришда, уни ўзаро фаолият орқали индивид ва жамият ўртасидаги муносабатлар ижтимоийлашув объектининг коммуникатив жиҳати ҳисобланади);
- таъсир ўтказиш (жамият ва референт гуруҳларнинг мақсадга йўналтирилган таъсир ўтказиши натижасида онгсизлик ҳолатида қадриятли ва меъерий установкаларни ўзлаштириш);
- фасилизация (хулқ-атворни юмшатиш, бунда референт гуруҳлар индивидга маълум

¹³⁸Вебер М. Основные социологические понятия. Избранные произведения / М.Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – С. 602.

¹³⁹Зомбарт В. Буржуа: этюды по истории духовного развития современного экономического человека: пер. с нем. / В. Зомбарт; изд. подгот. Ю.Н.Давыдов, В.В.Сапов. – М.: Наука, 1994. – С. 6-7.

¹⁴⁰ Шабунова А.А. Экономическое поведение населения: теоретические аспекты: препринт / А.А.Шабунова, Г.В.Белехова. – Вологда: ИСЭРТ РАН, 2012. – С. 4-6.

даражада эркинлик бериб, унга ижодий ёндашиш асосида ўз тажрибасини намоён қилиш имконини беради);

- ингибиция (ҳаракатнинг пасайиши, индивиднинг ҳаётий тажрибада ўзи тўплаган социал тажрибаси асосида шакланган хулқ-атвориға атрофдагиларнинг тўсқинлик қилиши);

- эмпатия (индивиднинг ўзини бошқалар ўрниға қўйиш қобилияти ёки шунға тайёрлик, воқеъликка ўзға киши кўзи билан қарашға ҳаракат қилиш);

- эспектация (индивидларнинг ўз фаолиятларини бошқа кишилар кутган реалликлар билан олиб бориши);

- идентификация (шахснинг ўзини бошқаларда мавжуд белгилар билан ҳис қилиш, англаш жараёни¹⁴¹).

Ёшларнинг иқтисодий хулқ-атвори бозор иқтисодиёти ислоҳоти таъсирида, янги Ўзбекистонни қуришда ислоҳотларни жадаллашиши таъсирида ўзгариб боради ҳамда улар ўз-ўзини ташкил қилиш орқали шу янги иқтисодий қадриятлар муҳитиға ижтимоийлашиб борадилар.

Умумий фалсафий тизимлар назарияси икки хил тушунчалардан фойдаланади - атрибутив ва реляцион. Агар атрибут тушунчаси нуқтаи назаридан ўрганилаётган тизим таҳлил қилинар экан, унинг элементлари хусусиятларининг умумий моҳиятиға эътиборни қаратиш лозим. Унда ижтимоий муносабат концепциясининг хусусиятлари (иқтисодий муносабатлар)ни умумий моҳиятини аниқлаш орқали тизимни ўрганишға йўналтиради.

Ёшларнинг ўзгарувчан иқтисодий хулқ-атвори моҳиятини хоссалари қуйидагилардан ташкил топади. *Биринчидан*, ўзгарувчан элементларнинг ўзига хос хусусиятлари мақсадлар, манфаатлар, қадриятлар, мотивлар, эътиқодларни ўзида жамлайди; *иккинчидан*, иқтисодий хатти-ҳаракатларнинг тузилишини белгилайдиган улар ўртасидаги муносабатларнинг табиатидан келиб чиқади; *учинчидан*, иқтисодий хулқ-атворни концептуал таҳлил қилишға уриниш аввало, уни атрибутларини методологик таҳлил қилиш кераклигини англатади. Унинг умумий маъноси – иқтисодий фикрлаш билан боғлиқлигини, харажатлар ва натижалар комбинациясини баҳолашда рационализмға бўлган истак-майлни ифодалайди; *тўртинчидан*, ёшларнинг иқтисодий қадриятлар йўналишлари таркиби бозор маданиятининг ҳақиқий қадриятларидан фарқ қилади: меҳнат қила олиш, меҳнатсеварлик, шахсий жавобгарлик, фойда, жамғарма, бойлик (истеъмолчилик), ижтимоий муваффақият (ютуқ, обрў-эътибор, мақом) булар бозор иқтисодиётиға асосланган – тадбиркорлик стратегиясини белгилайди; *бешинчидан*, иқтисодий хатти-ҳаракатларнинг афзал қилинган стратегиялари этук ёшдаги ёшлар ва улар орасида сезиларли даражада фарқ қилади.

Хулоса шуки ёшларнинг "фаол иқтисодий хатти-ҳаракатлари" жамиятнинг иқтисодий ҳаётидаги иштирокини акс эттирадиган ижтимоий хатти-ҳаракатларнинг бир тури сифатида белгиланиши мумкин. Иқтисодий фаолият турли хил шакллар орқали, унда шахснинг саъй-ҳаракатлари унинг ташаббуси, онги, масъулияти, шахсий манфаати ва ўз ҳиссасини қўшиши билан боғлиқ. Унинг эҳтиёжларини қондириш ва фаолиятнинг ўзи атроф-муҳитдаги изчил ўзгаришларға қаратилган бўлиб, шахс ва жамият учун ижобий иқтисодий самарани, иқтисодий ўсиш ва фаровонликнинг таъминлашға ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Петросян Д. С. Интеграционная модель поведения человека / Д.С.Петросян // Общественные науки и современность. – 2008. – № 3. – С. 43
2. Веблен Т. Б. Теория праздного класса / Т. Б.Веблен; пер. С. Сорокина. – М.: Либроком, 2011. – С. 200-201.
3. Вебер М. Основные социологические понятия. Избранные произведения / М.Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – С. 602.

¹⁴¹Жамсуева Н.К. Социализация молодежи в обществе переходного периода общетеоретический подход). Улан-Уде, 1999. – С.23-24

4. Зомбарт В. Буржуа: этюды по истории духовного развития современного экономического человека: пер. с нем. / В.Зомбарт; изд. подгот. Ю.Н.Давыдов, В.В.Сапов. – М.: Наука, 1994. – С. 6-7.
5. Шабунова А.А. Экономическое поведение населения: теоретические аспекты: препринт / А.А.Шабунова, Г.В.Белехова. – Вологда: ИСЭРТ РАН, 2012. – С. 4-6.
6. Жамсуева Н.К. Социализация молодежи в обществе переходного периода (общетеоретический подход). Улан-Уде, 1999. – С. 23-24
7. Турабова С. К. ЗАМОНАВИЙ ШАРОИТДА ЯНГИЧА ФИКРЛАШ ТАРЗИ ВА АРГУМЕНТАТИВ КОМПЕТЕНТЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ЎЗARO АЛОҚАДОРЛИГИ. – 2022.
8. Kattakulovna, T. S., Khudoiberdievich, T. B., Evatovich, R. A., Norkulovich, J. B., & Buriniyozovna, E. S. Increasing protection of the rights and interests of youth in Uzbekistan.[Electronic Resource]. URL: <https://philosophicalreadings.org/2021-13-4/>(date of access: 15.06. 2022).
9. Turabova K. K., Turabova S. K. THE ROLE OF SCIENTIFIC DISCUSSION IN THE FORMATION OF SCIENTIFIC AND CREATIVE ABILITIES AND PROFESSIONAL SKILLS //CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS. – 2021. – Т. 2. – №. 06. – С. 167-170.
10. Рўзибоев, Дилшод Аъзам Ўғли (2022). XX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИГАЧА БЎЛГАН ДАВРДА ЎЗБЕКИСТОНДА ЧОРВАЧИЛИКНИНГ АҲВОЛИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (3), 943-952.
11. Ruziboev Dilshod A'Zam Ugli (2021). TOURISM POWER OF UZBEKISTAN. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (5), 215-222.
12. Axmedov B. Qorako'lchilik sohasini ilmiy tadqiqotlarda o'rganilishining ahamiyati //Journal of Social Sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 01.
13. Rustamov, R. R., & Elboyeva, S. B. R. (2020). THE EVOLUTION OF THE SYSTEM OF SPIRITUAL PROPAGANDA. Theoretical & Applied Science, (10), 218-221.
14. Чориев, С.А. , & Рустамов, Р.Р. (2022). ДУНЁ ТАРҒИБОТ СИСТЕМАСИ ЭВОЛЮЦИЯСИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (5-2), 48-59.
15. Mamasaliyev, Mirzoulug' Mirsaidovich (2022). AMIR TEMUR DAVRIDA MARKAZLASHGAN BOSHQARUV TIZIMINING SHAKLLARI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (5-2), 1120-1129. doi: 10.24412/2181-1784-2022-5-2-1120-1129
16. Мамасалиев М. М. ЭПОХА ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ АМИРА ТЕМУРА: ФИЛОСОФСКИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ //РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ. – 2022. – С. 161-165.
17. Akhmedov, Bekzod Abdirahmonovich HISTORY OF KARAKUL INDUSTRY IN UZBEKISTAN // ORIENSS. 2021. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/history-of-karakul-industry-in-uzbekistan> (дата обращения: 02.12.2022).

